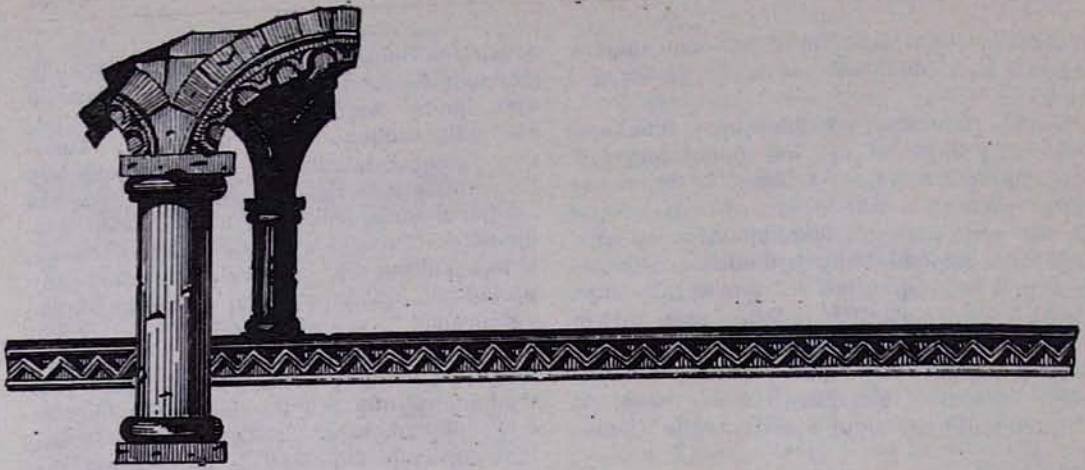

ԵԶՆԻԿ ԱԲԵՂԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ «ԷԶՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԷԶԵՐՈՒՄ

Հայ եկեղեցին երկար դարերի մաքառումների հողակերտ մի պատմություն ունի: Այդ մաքառումների հիմնական էությունը կազմել են դավանաբանական զանազան հարցեր:

Այդ մաքառման շրջանին ստեղծվել է հարուստ ու արժեքավոր հայ դավանաբանական գրականությունը, որը սակայն, ցավոք սրտի, հիմնականում թաղված է պատմության քողի՝ մագաղաթյա և թղթյա ձեռագրերի մեջ և երբեմն խույ աղաղակում է իրեն քաժին ընկած այդ անարդարության համար:

30-ամյա «Էջմիածին» ամսագիրը, լինելով հայ եկեղեցու ղեկավար կենտրոնի պաշտոնաթերթը և միակ կրոնական ամսագիրը Հայաստանում, իր էջերում երբեմն տեղ է տվել արժեքավոր դավանաբանական հոդվածների և բնագրերի, որոնք և միշտ կենդանի են պահել հայ դավանաբանական գրականության բազմակողմանի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը հայ հոգևորականների և աշխարհիկ գիտնականների գիտակցության մեջ:

Հայ դավանաբանական գրականությունը սկիզբ է առնում Ե դարի 30-ական թվականներին ու Սահակ-Մեսրոպյան գրական-մատենագրական, կրթական գործունեության

շրջանում: Հայ դավանաբանական գրականությունը, որը մեր եկեղեցական գրականության ամենահարուստ ճյուղերից մեկն է հանդիսանում, մաքառման ու պայքարի մի գրականություն է ոչ միայն ի պաշտպանություն հայ եկեղեցու ուղղափառության, այլ նաև հայապահպանման և հայ նկարագրի ինքնուրույնության:

Ե դարի հայ դավանաբանական մտքի ու քրիստոսաբանական մտածողության արժեքավոր էջերից են ու Սահակ Պարթևի, ու Մեսրոպ Մաշտոցի գրած թղթերը 431—440 թթ. հունաց Պրոկղ Պատրիարքին, Ակակիոս միտրոպոլիտին, ինչպես նաև Մովսես Խորենացու, Հովհան Մանդակունու և այլոց դավանաբանական թղթերն ու ճառերը:

Ե դարի 80-ական թվականներին հայերենի է թարգմանվում Ալեքսանդրիայի Պատրիարք և ուղղափառ միաբանության պարագլուխ Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառություն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» ընդհանուր եկեղեցական գրականության մեջ դարագլուխ կազմող աշխատությունը, որով և պաշտոնապես հայ եկեղեցին Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսի օրով (478—490) ճշտում է իր վերաբերմունքը ընդդեմ Քաղկեդոնի ժողովի: Երկար ժա-

մանակ Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն»-ը հայ հոգևորականի համար եղել է հզոր մի պատվար՝ մաքառելու և՛ նեստորականության, և՛ քաղեղոնականության դէմ:

Ը դարում հայ դավանաբանական գրականության պատմությունը թեակոխում է մի նոր դարաշրջան, երբ Դվինի Հայրապետանոցում կազմվում են երկու նշանավոր «Կնիք Հաւատոյ» և «Գիրք թղթոց» ժողովածուները:

Հետագա դարերում ևս հարուստ և արժեքավոր էջեր են արձանագրվել հայ դավանաբանական գրականության պատմության մեջ:

Ուրախությամբ պետք է արձանագրել, որ այդ պատմության առանձին հարցեր իրենց լուսաբանությունն են ստացել «Էջմիածին» ամսագրի էջերում:

Մեր այս հոդվածի նպատակն է ներկայացնել «Էջմիածին» ամսագրում տպագրված դավանաբանական բնույթի հոդվածներն ընդհանուր գծերով:

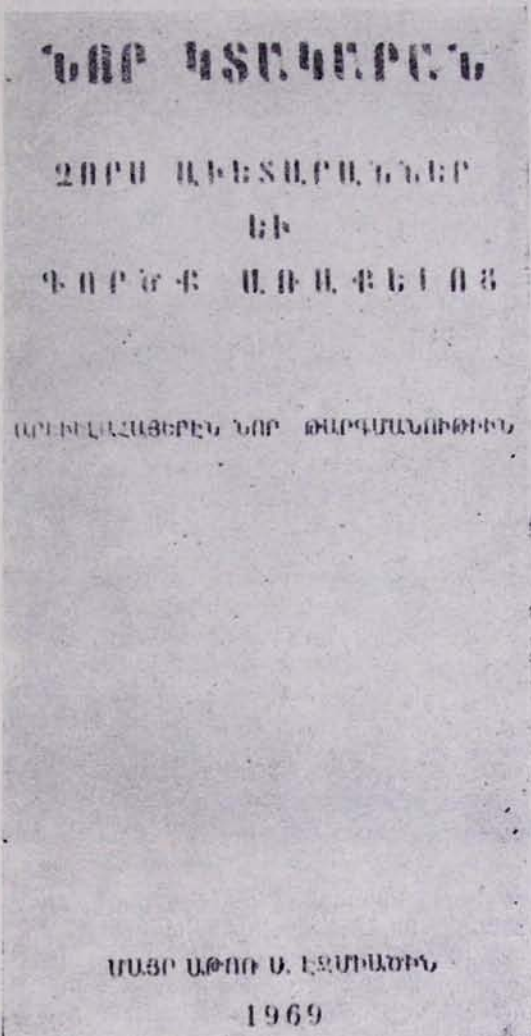
«Էջմիածին» ամսագրում հրատարակված դավանաբանական բնույթի առաջին հոդվածներից առանձին արժեք է ներկայացնում Լ. Մ. Մելիքսեթ-Բեկի «Մի փորձ «Գիրք թղթոց»-ի թերի մասերի վերականգնման ուղղությամբ» հոդվածը (1960, 2, 28—35):

Հայ մատենագրության մեջ «Գիրք թղթոց»-ը մեկն է մեծ հոշակ վայելող այն երեք ժողովածուներից («Գիրք թղթոց», «Կնիք Հաւատոյ», «Կանոնագիրք»), որոնք սկիզբ են առել Ե—Ը դարերում: Այս ժողովածուներից առաջին երկուսը մեզ են հասել մեկական հազվագյուտ ձեռագիր օրինակներով: «Գիրք թղթոց»-ի օրինակը, արտագրված 1298 թ. Կիլիկիայում, գտնվելիս է եղել Կ. Պոլսում՝ Անտոնյան հայ կաթողիկ վանքում, որի վրայից ընդօրինակվելով հրատարակվել է 1901 թ. Թիֆլիսում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին «Գիրք թղթոց»-ի ձեռագիրը, ի թիվս այլ ձեռագրերի, փոխադրվում է Լիբանանի Զմմառի հայ կաթողիկ վանք, ուր և գտնվում է այժմ:

«Գիրք թղթոց»-ի հրապարակումից մի տարի հետո պարզվեց, որ թեև այդպիսի մի ընտիր պատմական աղբյուր թերի է հասել մեզ, սակայն հնարավոր է այդ պակասը լրացնել այլ ձեռագրերից: Այսպիսով հրատարակվում է Հ. Գյուլյանդաճյանի ««Գիրք թղթոց»-ի պակասները և նրանից դուրս մնացած թղթերը» վերնագրով հոդվածաշարը («Արարատ», 1902, էջ 560—569, 748—753):

Հոդվածագիրը, ժամանակին կազմելով Վրաստանի պետական թանգարանի հայկ-

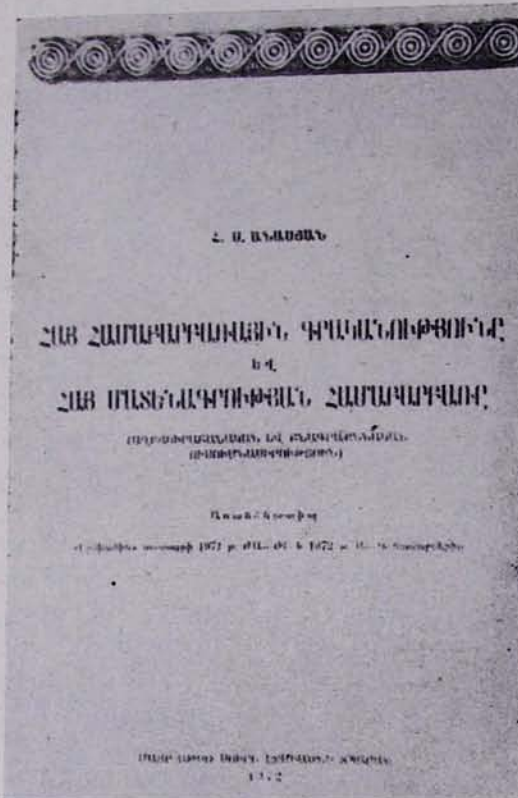
րեն ձեռագրերի ցուցակը, հայտնաբերում է 1316 թ. արտագրված մի ձեռագիր, որը մի տեսակ փորձ է «Գիրք թղթոց», «Կնիք հաւատոյ» և «Կանոնագիրք» կոչված հավաքածուների միաձուլման:

Լ. Մ. Մելիքսեթ-Բեկը այս հոդվածով մի նոր փորձ է կատարում՝ լրացնելու «Գիրք թղթոց»-ի թերի մնացած որոշ մասեր, ղստ իր հայտնաբերած վերոհիշյալ ձեռագրի տվյալների:

Ե դարի երկրորդ կեսի հայ դավանաբանական մտքի վերաբերյալ արժեքավոր մի հոդված է հրատարակում Ե. Տեր-Մինասյանը՝ «Ե դարի հայ եկեղեցու պատմության և գրականության մի քանի հանգուցային հարցերի շուրջը» վերնագրով (1962, Ե, 37—44, 2, 45—55):

Հողվածագիրը մատնանշում է մի քանի կարևոր հարցեր՝ կապված Ե դարի հայ եկեղեցու պատմության և գրականության հետ, որոնք մինչև այսօր դեռ չեն ստացել իրենց լուծումը և շարունակում են լուրջ վիճաբանության առարկա մնալ։ Այդ հարցերը հետևյալներն են.

ա.—Հայոց եկեղեցին կամ թեկուզ նրա ականավոր ներկայացուցիչներից մեկը Ե դարում ընդունել է Քաղկեդոնի 451 թ. ժողովի որոշումները, և ընդհանրապես Քաղկեդոնի ժողովը որևէ դեր խաղացել է հայերի կյանքում Ե դարի երկրորդ կեսի ընթացքում:

բ.—Ինչպիսի՞ հակամարտ մտավորական հոսանքներ են եղել հայերի մեջ Ե դարի երկրորդ կեսին, և ի՞նչ խնդրի մեջ է եղել նրանց՝ հակամարտության էությունը, կամ այդ հակամարտության որևէ արտահայտություն հասել է մեզ:

գ.—Ի՞նչ աղանդներ են եղել Հայաստանում Ե դարում, և նրանք առհասարակ որևէ վտանգ ներկայացրել են հայոց եկեղեցու և ժամանակի մտավորականության և մտավոր շարժման համար:

դ.—Նեստորականների դեմ Հայաստա-

նում Ե դարում Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից սուր պայքար մղվել է իրոք, թե այդ պայքարը մեր ժամանակի բանասերների հերյուրանք ու գլուխ է, ինչպես կարծում և պնդում են ոմանք (Ս. Մալխասյանց և ուրիշներ):

ե.—Թադեոս առաքյալի շուրջ Հայաստանում կազմված և տարածված ավանդությունը ո՞ր ժամանակի գործ է. կարո՞ղ է այն կազմված լինել Ե դարի երկրորդ կեսին, շուրջ 470 թվականին, ինչպես պնդում է Ս. Մալխասյանցը:

զ.—Հայոց եկեղեցու Ե դարի պատմության համար ի՞նչ արժեք են ներկայացնում վրաց Արսեն կաթողիկոսի տված տեղեկությունները:

է.—Ի՞նչ կերպարանք կատանար ընդհանուր պատմական զարգացումը հայերի մեջ, եթե նրանք ընդունած լինեին Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները:

Ե. Տեր-Մինասյանը, առաջ քաշելով այս հարցերը, համառոտակի մի քանի կարևոր դիտողություններ է անում, որով այդ հարցերը ըստ հնարավորության ավելի լուսաբանություն են ստանում:

1987 թ. Դ համարում (էջ 50—55) տպագրվում է Հ. Մ. Բարթիկյանի «Իսահակ Անգեղոս կայսեր պատասխան նամակը հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղային»:

Հեղինակը սույն հոդվածը հրատարակում է որպես փաստաթուղթ, որը ցույց է տալիս հայ եկեղեցու դերն ու նշանակությունը Արևելքում Բյուզանդական Կայսրության շրջանին և այն քաղաքական ակնկալությունը, որ ուներ Բյուզանդիան հայ ժողովրդի դավանափոխության՝ եկեղեցական միության բողի տակ:

Հ. Մ. Բարթիկյանը նախ անդրադառնում է Գրիգոր Տղայի և Իսահակ Անգեղոս կայսեր ժամանակ տեղի ունեցած հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերություններին, դավանաբանական հողի վրա, ապա հրատարակում Իսահակ Անգեղոս կայսեր պատասխան նամակը հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղային: Իսահակ Անգեղոսի պատասխան նամակի քաղաքական պատմության հարցերին վերաբերող առանձին հատվածներ հեղինակը թարգմանաբար հրատարակել էր «Բանքեր Մատենադարանի» 4-րդ գրքում: Գտնելով, որ նամակի՝ դավանաբանական հարցերին նվիրված մասը ևս հետաքրքրություն կներկայացներ հատկապես հայ եկեղեցու պատմությանը զբաղվող մասնագետներին, հեղինակը նպատակահարմար է գտել նամակը հայերեն թարգմանությամբ ներկայացնել ամբողջությամբ:

«Էջմիածին» ամսագիրը առանձին կարեկրություն է տվել հայ եկեղեցու դավանա-

բանությանը և այս նկատառումով վերահրատարակել և Ներսես Ծնորհալու «Սահմանք հաաստոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ... ի խնդրոյ աստուածասէր թագաւորին Հոռոմոց Էմանուէլի» գրութիւնը ըստ «Թուղթք միաբանութեան գրեալ առ Յոյն» վասն միութեան եկեղեցւոյ» (Էջմիածին, 1865, էջ 163—176) գրքի (1969, Բ, 34—39):

Ապա «Էջմիածին» ամսագրի էջերում ներկայացված է «Սահմանք հաաստոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» թղթի աշխարհաբար թարգմանությունը, որ կատարել են հոգևոր ճեմարանի դասախոսներ Արթուր Հատիսյանը, Պարգև Ծախազյանը և Սամվել Անթոնյանը՝ տողատակում տալով մանրամասն ծանոթագրություններ (1969, Բ, 40—46):

«Վրթանես Քերթողը և պատկերամատուցությունը» վերնագրով մի հետաքրքիր հոդված է հրատարակել հոգևոր ճեմարանի դասախոս Երվանդ Մելքոնյանը (1970, Զ—Է, 86—97):

Հոդվածագիրը նախ ներկայացնում է պատկերամատուցությունը իբրև եկեղեցու ծոցում ծնված մի նշանավոր շարժում՝ տալով այդ շարժման առաջացման և զարգացման պատմությունը, և ապա ցույց տալիս հայ եկեղեցու դիրքավորումը այդ շարժման ներկայումս: Մենք ոչ թե պատկերներն ենք պաշտում, այլ նրանց վրա նկարված սրբերին ենք փառավորում և նրանցից բարեխոսություն խնդրում: Կորաքամակ պիտի չլինել նրանց առաջ և միայն նրանց վրա չդնել հույսը, ինչպես հեթանոսներն էին անում: Մենք խաչին և նկարներին երկրպագում ենք որպես միջնորդի՝ Աստուծո օգնությունը խնդրելու:

Հոդվածի Բ մասում հեղինակը ներկայացնում է Վրթանես Քերթողին իբրև նշանավոր եկեղեցական գործիչ և մատենագիր: Պետք է նշել, որ Երվանդ Մելքոնյանի սույն արժեքավոր հոդվածում, մեր վերջին ուսումնասիրությունների հիման վրա, որոշ անճշտություններ կան Վրթանես Քերթողի անձի վերաբերյալ՝ համարելով նրան և՛ կաթողիկոսական տեղապահ Դվինում, և՛ Սյունյաց վարդապետարանի աշակերտ, և՛ Քչկանորդի, Ծաղնասար և Տերանց նվիրակ: Իրականում այս երեք տվյալները վերաբերվում են մույն ժամանակում ապրած և գործած երեք տարբեր Վրթանեսներին¹:

Հոդվածի Գ մասում հոդվածագիրը անդրադառնում է թղթի բովանդակությանը և նրա արժեքին: Սույն թուղթը հրատարակվել է երկու անգամ. առաջինը 1852 թ. Հ. Գ. Զարբհանյանի «Յաղագս բարեխոսութեանց սրբոց» գրքի հավելվածում, իսկ երկրորդը՝ 1927 թ. «Սիոն» ամսագրում (էջ 23—25, 61—63)՝ հրատարակությամբ Եղիշե պատրիարք Դուրյանի:

հանգին Սիսական» (Թիֆլիս, 1910, էջ 98) աշխատության մեջ խոսում է մի Վրթանեսի մասին, որ սնվել ու մեծացել է Սյունյաց վարդապետարանում, Պետրոս եպս. Սյունեցու շնչի տակ, և եղել է Սյունյաց եպիսկոպոս ու մահացել 580 թ.: Ժ դարի պատմիչ Ուխտանեսն իր «Պատմութիւն հայոց» (Վաղարշապատ, 1871, էջ 59) գրքում խոսում է մեկ ուրիշ Վրթանեսի մասին, որը սնվել ու մեծացել է Դվինի կաթողիկոսարանում, գրել բազմաթիվ մատենագրական երկեր ու եղել կաթողիկոսական տեղապահ 604—607 թթ.: Ինքնըստինքյան այս ամենից կարելի էր եզրակացնել, որ դրանք տարբեր անձնավորություններ են: Բայց այստեղ կա մի հանգամանակ, այն, որ Օրբելյանը Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսին նույնացնում է կաթողիկոսական տեղապահի հետ: Եվ հավանաբար այս էլ եղել է շփոթության այն պատճառը, որը որոշ բանասերների հանգեցրել է սխալ եզրակացությունների, իսկ ոմանց էլ ստիպել լուրջամբ անցնել այս հարցի վրայից: Միայն Մ. Ա. Օրմանյանն ու Հ. Աճառյանն են անջատում այս երկու Վրթանեսներին: Սակայն նրանցից հետո նույնպես բանասերներից շատերը կրկնում են նախորդների սխալները: Բերենք այստեղ մի քանի պատճառաբանություն միայն՝ ապացուցելու համար, որ այդ երկու Վրթանեսները նույն անձը չեն:

ա.—Սյունյաց Վրթանես եպիսկոպոսը մահացել է 580 թ.՝ Օրբելյանի վկայությամբ: Մինչդեռ Վրթանես Դվինցին (պաշտմանական անուն—Ե. Ա. Պ.) եղել է կաթողիկոսական տեղապահ 604—607 թթ. և նույնիսկ հիշվում է 617 թ.:

բ.—Ուխտանեսը վկայում է, որ Վրթանեսը սնվել և մեծացել է Դվինի կաթողիկոսարանում, իսկ Օրբելյանը՝ Սյունյաց վարդապետարանում:

գ.—Ուխտանեսը, լինելով հանդերձ Վրթանեսի կենսագիրը, որևէ տեղ չի հիշում, որ նա եղել է Սյունյաց եպիսկոպոս, մի հարց, որ երբեք չէր անտեսի նա:

դ.—Օրբելյանը, ինչպես Բ. Ն. Ալիևյանն է ասում՝ «Ամենուր Սյունյաց փառք փնտրողը», որևէ ակնարկ չի անում այն մասին, որ Վրթանեսը մատենագրական գործեր ունի: Մինչդեռ տեղապահ Վրթանեսն աչքի է ընկնում իր բազմազան մատենագրական վաստակով:

Իսկ ինչ վերաբերում է Օրբելյանի վկայությանը, ապա շատ հավանաբար ԺԳ դարի պատմիչը կարող է սխալված լինել: Ի դեպ նրա աշխատության մեջ հաճախ են հանդիպում այդպիսի սխալներ, որոնք մենք կարող ենք մշել անհրաժեշտության դեպքում:

¹ Զ դարի երկրորդ կեսին և Է դարի սկզբներին հայ իրականության մեջ գործել են Վրթանես անունը կրող մի շարք նշանավոր անձինք: Զանազան հանգամանքներ հայ բանասերներից ոմանց առիթ են տվել շփոթելու միջանց հետ այս անձնավորություններին և հանգեղու սխալ եզրակացությունների: ԺԳ դարի պատմիչ Ստ. Օրբելյանն իր «Պատմութիւն նա-

Երվանդ Մելքոնյանը սույն թույլով՝ հրատարակում է երրորդ անգամ՝ այս անգամ սակայն կազմելով թղթի համեմատական բնագիրը և տալով նաև աշխարհաբար թարգմանությունը:

«Էջմիածին» ամսագրում տպագրված դավաճանական հոդվածներից առանձին արժեք է ներկայացնում Հ. Ս. Անասյանի «Հայ պատմա-դավաճանական գրականության թանկարժեք հուշարձանը» հոդվածը (1972, Ը, 27—36, Թ, 45—56), «Գիրք հաստատության եւ արմատ հաւատոյ» դավաճանական ժողովածուի մասին:

«Գիրք հաստատության եւ արմատ հաւատոյ»-ն կամ, կրճատ ձևով՝ «Արմատ հաւատոյ»-ն կամ «Հաւատարմատ»-ն իր կառուցվածքով նման է «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուին², որը կազմված էր է դարի սկզբներին, և Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն» գրքին³ հունարենից թարգմանված հայերենի Ե դարի վերջերին: Այս երկու ժողովածուների նման «Արմատ հաւատոյ»-ն դավաճանական վիճելի հարցերի վերաբերյալ կազմված վկայությունների ժողովածու է, որպես «առ ձեռն պատրաստ զեն» քաղ-կեղծական մտայնության ծավալման դեմ: «Արմատ հաւատոյ»-ն հիշյալ ժողովածուներից իր բովանդակությամբ տարբերվում է միայն նրանով, որ մինչ վերջիններս լոկ դավաճանական խնդիրներ էին ընդգրկում, «Արմատ հաւատոյ»-ն ընդգրկում է նաև ծիսական վիճելի հարցեր:

Հ. Ս. Անասյանը Վարդան Այգեկցուն նվիրված իր մի ուսումնասիրության մեջ⁴ տվել է «Արմատ հաւատոյ»-ի ընդհանուր նկարագրությունը և ներկայացրել այն հիմնական խնդիրները, որ ընդգրկում է այն: Բայց դեռ մնում էին լրացուցիչ բազմաթիվ հարցեր, որոնք պետք է քննվեին հետզհետե: Այդպիսիներից են ժողովածուի կրկնակ խմբագրությունների հարցը, նրա հեղինակի ինքնության հարցը, բնագրական կազմի վերականգնման հարցը, աղբյուրների հարցը, բնագրաբանական հարցեր և այլն: Ահա այդ հարցերից մի քանիսին է նվիրված վաւարականորէ բանասերի և մատենագետի խնդրո առարկա հոդվածը:

Հոդվածագիրը նախ անդրադառնում է «Արմատ հաւատոյ»-ի կրկնակ խմբագրությունների հարցին, պարզում, որ մեզ հասած «Արմատ հաւատոյ»-ի ձեռագրերը կազմում են երկու ուրույն խմբագրություններ՝ ընդարձակ և համառոտ: Այս փաստը անցյալում շփոթության է մատնել բանասերներից շատերին, որոնք առիթ են ունեցել հետաքրքրվելու դավաճանական այս ժողովածուով:

Այնուհետև հեղինակը հանգամանորեն քննում է «Արմատ հաւատոյ»-ի հեղինակի ինքնության հարցը և բազմաթիվ պատմական ու մատենագիտական տվյալների հիման վրա ապացուցում, որ այս ժողովածուն կազմել է միջնադարի հայտնի առակագիր Վարդան Այգեկցին: Հ. Ս. Անասյանն այս հարցին անդրադարձել է նաև «Էջմիածին» ամսագրի 1969 թ. է—Ը համարներում հրատարակված «Վարդան Այգեկցին որպես համերաշխության գաղափարախոս» հոդվածում (էջ 52—58):

Վերջում հոդվածագիրը անդրադառնում է հեղինակային օրինակի հայտնաբերման հարցին և եզրակացնում, որ ընդարձակ խմբագրության բնագիրը, իր թերություններով հանդերձ, շատ մոտ է հեղինակային օրինակին և հիմնականում պահել է նրա կերպարանը:

⁴ Հ. Ս. Անասյան, Վարդան Այգեկցին իր նորահայտ երկերի լույսի տակ, Վենետիկ, 1969: Արտատպված է «Բազմավեպ»-ի 1968 թ. հատորից:

Հայ բանասիրության մեջ Վրթանես տեղապահի անձնավորության հետ է շփոթվել նաև նույն դարում ապրող Բագրատունի Բեկան իշխանի որդի Վրթանես Վարդապետը (նույնպես իշխան), որին ուղղված մի թուղթ է գրել հունաց կայսրի կողմից Արևմտյան Հայոց ստրատեղատ նշանակված Սորմենոսը՝ ամբաստանելով Վրթանես տեղապահին: Պատասխան թղթում Բագրատունի իշխան Վրթանեսը հանդես է գալիս ի պաշտպանություն Վրթանես տեղապահի: Այս մասին տե՛ս Եղիշե եպս. Դուրյանի «Վրթանես Բերթող» հոդվածը («Միոն», 1928, էջ 10—11):

Ամփոփելով՝ Ձ դարում գործել են երեք նշանավոր Վրթանեսներ.

ա. —Վրթանես կաթողիկոսական տեղապահ (804—807 թթ.), հեղինակ «Յաղագս պատկերամարտից» երկի և բազմաթիվ նամակների: Սնվել և մեծացել ու պաշտոնավարել է Դվինի Հայրապետանոցում:

բ. —Վրթանես Բագրատունի, Բեկան իշխանի որդի, հեղինակ Սորմենոս ստրատեղատի ուղղված թղթի:

գ. —Վրթանես եպս. Սյունյաց (558—580 թթ.), աշակերտ Պետրոս Սյունեցու, որին 570-ական թթ. Հովհաննես Բ Գաբրելյան կաթողիկոսը, այլ եպիսկոպոսների հետ, գրել է մի թուղթ՝ զգուշանալու համար նևստորականներից (Օրբելյան, էջ 92): Նրանից մեկ որևէ մատենագրական գործ չի հասել:

² «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցու յողղափառ և սուրբ զեղհամոյ հարցն մերոց դաւանութեանց, յաւուրս Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալ», հրատարակություն Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի, Էջմիածին, 1914:

³ «Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի», հրատարակություն Կարապետ Ժ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանի և Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյանի, Էջմիածին, 1908:

Հ. Ս. Անասյանը ծրագրել է բոլոր օրինակների համեմատական ուսումնասիրությանը վերակառուցել նրա բնագրական կազմը և այդ նկատառումով իր հոդվածին է կցել «Արմատ հաատոյ»-ի կառուցվածքային ընդհանուր պատկերը, որով մեզ համար ավելի ճանաչելի է դառնում «Արմատ հաատոյ»-ն, նախքան նրա բնագրային տեքստի հրապարակումը:

Մի այլ առիթով (ս. Ներսես Շնորհալու մահվան 800-ամյակ) Հ. Ս. Անասյանն «Էջմիածին» ամսագրում հրատարակում է «Ներսես Շնորհալին և «Արմատ հաատոյ» ժողովածուն» (1973, ԺԲ, 83—92):

Հոդվածագիրը նախ ներկայացնում է Ներսես Շնորհալու ժամանակ տեղի ունեցած հայ-քաղկեդոնական դավանաբանական վիճաբանությունները, այնուհետև անդրադառնում Վարդան Այգեկցու խմբագրած «Արմատ հաատոյ»-ին, մատնանշում Շնորհալու այն գործերը, որ օգտագործել է Վարդան Այգեկցին, և ապա մեջբերում «Արմատ հաատոյ»-ում եղած այն վկայությունները, որոնք Շնորհալու հեղինակությանն են պատկանում, հանգամանորեն վերլուծելով Շնորհալու և «Արմատ հաատոյ»-ի կապը ժամանակի պատմական իրադրության զարգացման ընթացքի մեջ:

«Վարդան Այգեկցին և «Արմատ հաատոյ» ժողովածուն» (գրախոսության փոխարեն) հոդվածում (1972, Գ, 37—43) Ս. Բոլանջյանը հանգամանորեն անդրադառնում է Հ. Ս. Անասյանի՝ Վենետիկում հրատարակած «Վարդան Այգեկցին իր նորահայտ երկերի լույսի տակ» աշխատությանը՝ գնահատելով այն գիտական աշխատանքը, որ արել է հեղինակը՝ բանասիրությանը ներկայացնելով երեք նորահայտ արժեքավոր գործեր, որով և Վարդան Այգեկցին ի հայտ է գալիս մեր միջնադարի երախտավորների շարքում, ունենում իր կենսագրությունը և իր արժանավույն տեղը գրավում հայ մատենագրության պատմության մեջ:

«Էջմիածին» ամսագրում հրատարակված հաջորդ դավանաբանական հոդվածը ստորագրել է Է. Մ. Բաղդասարյանը՝ «Հովհաննես Որոտնեցու դավանաբանական գրությունը Կոստանդին Ե Սսեցի կաթողիկոսին» վերնագրով (1973, Բ, 19—28):

Սույն գրությունը ծնվել է ԺԴ դարի երկրորդ կեսին տեղի ունեցող հայ-կաթոլիկ դավանաբանական պայքարի ժամանակ: Այդ պայքարում արևմուտքից քաղաքական ակնկալություններ ունեցող Կիլիկիայի հայոց կաթողիկոսարանը չէր կարող բացարձակ պայքար ծավալել: Դա պետք է ստանձնեին բուն Հայաստանի հոգևորականությունը, ինչպես որ եղել էր արդեն ԺԳ դարում:

Այդ պայքարում, ի թիվս այլ հոգևորականների, գործում մասնակցություն է ունենում նաև ակամավոր գիտնական Հովհաննես վրդ. Որոտնեցին, որի լավագույն վկայություններից մեկն է նրա նորահայտ «Հաատոյ դաանութիւնք...» կոչված թուղթը՝ ուղղված Կոստանդին կաթողիկոսին, որը գտնվում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 557 ձեռագրի 1ա—15ր էջերում:

Է. Մ. Բաղդասարյանն այս հոդվածով նախ անդրադառնում է Հովհաննես վրդ. Որոտնեցու ծավալած գործունեությանը, ապա անդրադառնում խնդրո առարկա գրության իրապատճառների և ժամանակի հետ կապված հարցերին:

Հոդվածագիրը վերջում հրատարակում է նաև վերոհիշյալ գրության բնագիրը, որն ունի հետևյալ խորագիրը. «Այս են հաատոյ դաանութիւնք, գոր գրեաց մեծ վարդապետն Յոհաննէս Որոտնեցի հրամանաւ Խոյութոյշին ի Հայս, առ կաթողիկոսն տէր Կոստանդին»:

«Էջմիածին» ամսագրում տպագրված դավանաբանական վերջին հոդվածները կազմում են մի ամբողջություն, տողերիս հեղինակի ստորագրությամբ, ներկայացնելով միջնադարի մոռացված մատենագիրներից մեկի՝ ճշանակոր վարդապետ, մեկնիչ և դավանաբան Մովսես Երզնկացու կյանքը, գործունեությունը և դավանաբանական գրությունները:

Այս հոդվածաշարի հեղինակը դեռ 1973 թ. հրատարակում է «Մովսես Երզնկացու «Հաատոյն համառօտ մեկնութեան սրբոյ պատարագին, գոր յառաջագոյն արարեալ է սրբոց լուսաւոր հարցն» աշխատությունը» (Թ, 14—20, ԺԱ, 43—48), որ և երևան է գալիս Մովսես Երզնկացին՝ որպես մի քանի դավանաբանական գրությունների հեղինակ:

Այնուհետև հրատարակվում է «Մովսես Երզնկացու «Ընդդիմադրութիւն սակս ջրոյն խառնման ի սուրբ խորհուրդն ի թուին հայոց .2ԾԸ.» դավանաբանական թուղթը» (ուսումնասիրություն և բնագիր) հոդվածը (1974, Թ, 33—42, Ժ, 49—64), որ հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է Մովսես Երզնկացուն որպես ժամանակի աչքի ընկնող հոգևորականներից մեկի: Հոդվածագիրը տալիս է Մովսես Երզնկացու ողջ մատենագրական վաստակի մանրամասն տեղեկատվությունը՝ անդրադառնալով նաև Երզնկացու կորած դավանաբանական գրություններին:

Խնդրո առարկա թուղթը ծնվել է ԺԴ դարի առաջին տասնամյակին ծավալված հայ-լատին հարաբերությունների ժամանակ:

իբրև հակամատուցություն 1307 թ. Ստամ գումարված ազգային-եկեղեցական ոչ օրինական ժողովի, որի ընթացքում ժողովականները, Հեթում Բ թագավորի զինվորական ճնշման տակ, ընդունել են Հոռմից առաջարկված դավանաբանական և ծիսական փոփոխությունները, որոնց հիմնական նյութըն է եղել՝ հաղորդության և բաժակի մեջ գինու հետ ջուր խառնելու խնդիրը:

Հողվածագիրը այն հանգամանորեն ուսումնասիրում է սույն թղթի գրության դրդապատճառների, ժամանակի և ներքին կառուցվածքի հետ կապված հարցերը, ապա հրատարակում բնագիրը՝ ըստ Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2268 ձեռագրի (Էջ 74բ—84բ):

Մովսես վրդ. Երզնկացու մասին 3-րդ հողվածք տպագրվում է 1974, ԺԲ (41—42) և 1975 Ա (30—40) համարներում «Մովսես Երզնկացու «Պատասխանիք թղթուն Տրապիզոնի առ հատուածեալն Գրիգոր երէց» դավանաբանական գրությունը» վերնագրով:

Մովսես վրդ. Երզնկացին սույն գրությունը գրել է Տրապիզոնի հունադավան Գրիգոր քահանայի՝ հայ եկեղեցու մասին արված ամբաստանագիր թղթին ի պատասխան, 1309 թ. առաջ:

Հողվածագիրը նախ անդրադառնում է գրության դրդապատճառների, ժամանակի և ներքին կառուցվածքի հարցերին, ապա

հրատարակում այն՝ ըստ Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2678 ձեռագրի (Էջ 108բ—115ա):

Բացի նկարագրված վերոհիշյալ հողվածներից «Էջմիածին» ամսագրում հրատարակվել են նաև հայ դավանաբանական գրականության պատմության հետ երկրորդական կապ ունեցող մի շարք հողվածներ, որոնցից են Արտավազդ արքեպիսկոպոսի «Հայ-լատին հարաբերությունները հույն-լատին հարաբերությանց լույսով» (1945, Ա—Բ, 16—23, Գ—Դ, 19—24), Լ. Մ. Մեյլքսեթ-Բեկի «Պողոս Տարոնեցի՝ ԺԱ—ԺԲ դարերի հայ մատենագիրը և թոնդրակեցի ու ծայթ հայերը» (1960, Դ, 38—44), Ա. Հատիտյանի «Արարատ»-ը և հայ դավանաբանական գրականությունը» (1968, ԺԱ—ԺԲ, 15—29), «Ս. Ներսես Ընդհակին և եկեղեցական միության հարցը» (1973, ԺԲ, 61—71), Հովհաննես քնն. Մարությանի «Հայ եկեղեցու դավանության վերաբերյալ հրատարակություններ Մայր Աթոռի տպարանից» (1972, ԺԲ, 56—65), «Հայ եկեղեցու դավանաբանական դիրքը» խմբագրականը (1969, Բ, 9—11) և այլ հողվածներ:

Ահա այս է, ընդհանուր գծերի մեջ, այն նպատակը, որ արել է «Էջմիածին» ամսագիրը հայ դավանաբանական գրականության պատմության առանձին հարցերի լուսաբանման գործում:

